

STICHIŠKUMAS IR SĄMONINGUMAS VISUOMENĖS SAVITVARKOJE: AKSIOLIGINIS ASPEKTAS*

Irina Komarova

Gardino valstybinis J. Kupalos universitetas
Filosofijos katedra
Ožėško g. 22, 230023 Gardinas, Baltarusijos Respublika
tel. 44 80 24, el. paštas: anufrick@grsu.grodno.by

Straipsnyje nagrinėjama spontaniškos sinergetinės bei į tikslą nukreiptos visuomenės savitvarkos papildymo aksiologiniais veiksniais problema: žmonių apsisprendimas, savo ateities konstravimas, veikimas atsižvelgiant į tai, kas turi tapti pasaulio evoliucijos būdu. Straipsnyje tvirtinama, jog padėti išskirti visuomenę į naują socialinės organizacijos lygį gali vertybės, kaip tikslo ir priemonių vienybė; reikiamus komponentus naujam lygiui atrenka vertybių hierarchijos elementai; stabilumas yra pagrindinis kriterijus, reguliuojantis socialinės savitvarkos procesą.

Raktiniai žodžiai: visuomenė, savitvarka, vertybės, sąmoningumas, saviapsauga.

Įvadas

Žmonių visuomenėje sinergetiškai, t. y. kooperatyviai, veikia gamtinis kompleksas, gamybinė sfera, socialiniai institutai ir žmonių bendruomenės. Komandinės administracinės sistemos krizės fone buvusiose TSRS respublikose įsigalėjo požiūris, kad stichiškumas yra besąlygiška visuomenės raidos dominantė, o atskiros stichiško reguliavimo formos, pavyzdžiui, rinka, – tai pagrindinė ir vienintelė visų socialinių ekonominių problemų sprendimų priemonė. Bet pastebėta, kad nepaprastai sudėtingoje ir dinamiškoje socialinių santykių ir žmonių sąveikos sistemoje galimi tiek socialiai perspektyvus, tiek į niekur vedantis kelias. Antruoju atveju galutinis žmonių veiklos rezultatas nesutampa su

tam tikru sumanymu arba planu, socialinių problemų sprendimas neatitinka humaniško principų, socialinio veiksmo subjekto (individo, šeimos, grupės, visuomenės) raidos stabilumas būna pažeidžiamas.

Todėl šio tyrimo tikslas yra nustatyti, kaip ir kokiuose etapuose aksiologiniai veiksniai (apsisprendimas, naujos realybės konstravimas, savo veiksmų palyginimas su tuo, kas turi būti) papildo spontaniškai sinergetišką ir racionalią visuomenės savitvarką, sąlygoja jos stabilią raidą, humanišką socialinio veiksmo subjektų sąveiką.

Šiame straipsnyje aprašomi ir paaiškinami pagrindiniai visuomenės savitvarkos momentai ir kompleksinis aksiologinių veiksnių poveikis šiam procesui.

* Straipsnis parašytas stažuotės Vilniaus universiteto Filosofijos fakultete metu, finansškai remiant Lietuvos Švietimo ir mokslo ministerijai.

Tyrimą skatino:

- idėjos apie materijos savitvarką, vykstančią dėl būdingų jai vidinių priežasčių, spontaniško labai organizuotų struktūrų iš gemalų arba net chaoso formavimosi, sistemos perėjimo nuo nesutvarkytos prie sutvarkytos būklės, kartu veikiant daugeliui posistemų (1; 2; 12);
- mintys apie socialinių sistemų nepanašumą į gamtines, kuris apibrėžiamas būtinumu papildyti spontanišką savitvarką sąmoningu organizavimu (4; 13);
- neokantizmo šalininkų požiūris į vertybes kaip į visuotinio reikšmingumo ir pareigybės principus, reglamentuojančius kultūros pasaulio faktus (5).

Tačiau literatūroje (3; 5; 6; 7; 10; 11; 13) lieka neaiškus klausimas, koku būdu visuomenės sukaupti ištekliai, arba realios galimybės, sąlygoja naujo, aukštesnio lygio savitvarką, kaip produktyvios visuomenės veiklos būtiną sąlygą. Todėl šio tyrimo objektas yra spontaniškos socialinės savitvarkos papildymo aksiologiniais veiksniais **problema**. Straipsnyje gvildenamos vertybės, kaip tikslo ir priemonės vienybės, įjungimas į naujo lygio socialinės organizacijos tezaurą; vertybės elementų hierarchijos poveikis būtinų šiam lygiui komponentų parinkimui; kriterijaus, reglamentuojančio savitvarkos procesą, buvimo klausimai.

1. Vertybė kaip savaime besiorganizuojančiosios sistemos pradžia ir pagrindas

Visuomenės savitvarką galima paaiškinti pačios sistemos prigimtimi – be specialaus pašalinio poveikio tikslingos sąmoningos subjektų pastangos konstruktyviai sąveikauja, kooperuojasi su spontaniškais gamtinių, socialinių, gamybinių kompleksų procesais. Siejančią

funkciją savitvarkoje, kaip mes ją suprantame, atlieka vertybės. Jos yra tasai kultūros fenomenas, kuris organiškai sujungia idealą, kaip aukščiausią kokybę ir efektyvumą (t. y. būtinybę) savybę žmogaus gyvenime, su jo poreikiais, interesais ir norais (t. y. esybe). Dinamiškoje, besiplėtojančioje, turinčioje ateitį visuomenėje ūkinius, politinius ir kt. santykius sąlygoja ir sieja vertybės. Tačiau neokantizmo sekėjai (Windelbandas, Rickertas, Cohenas), pateikdami vertybes kaip absoliučius visuotinės reikšmės ir pareigingumo principus, nesiejo jų su empirine realybe, o laikė transcendentinėmis, nepriklausančiomis nuo gamtinės determinacijos esmėmis (4, 30). Laikydami vertybes reglamentuojančiais kultūros pasaulį faktais, sudedamąja savo valią išreiškiančio žmogaus elgsenos dalimi, o protą – fenomenu, kuris geba sukurti efektyvų visuomeninio gyvenimo modelį, jungiantį visuotinai reikšmingas vertybes ir taisykles, neokantizmo sekėjai nesugebėjo idealiu vertybių pasauliu paaiškinti būtinumo vadovautis jomis priežasties.

Manau, viskas, kas dalyvauja būties funkcionavime ir plėtotėje, vadinasi, susiję su žmogaus gyvenimu, yra vertybės. Vertybės pagrindą sudaro prasminės universalijos, realios praktinės reikšmės, kurios persmelkia visą vertybės struktūrą. Tai būdingos žmogui, kaip socialinei būtybei, savybės, jos amžinos – tai žemės-maitintojos, ugnies, duonos, namų, motinystės vertybės, taipogi žmogaus gyvenimas, meilė, kaip žmogiškoji giminės pratęsimo forma, rūpestis dėl vaikų, gamta, žmogaus sveikata, šeima. Ne veltui tai buvo nuo senovės dievinama. Tradiciškai daugelis žmogaus dvasinių savybių taip pat laikoma absoliučiomis vertybėmis: vyro narša ir jėga, garbė, orumas, moralė. Todėl jos stabilios ir patvarios. Įdomus estetinio idealo ir pradinių gyvenimo vertybių artumo pavyzdys: įvairių tautų tautosakoje dažnai moteris, mer-

gina palyginama su stirna, kupranugario patele, kumelaite – gražiais, grakščiais gyvūnais, kurie padėjo žmogui išgyventi. Šiuo atveju vertybė turi visus būtinus besiorganizuojančios sistemos pradžios ir pagrindo požymius ir yra genetinis jos pradai.

Materialinio objekto reikšmė, įeidama į vertybę ir būdama įvertinimo tikslas, tampa priemone taikyti normą (privalomybę), kaip vertybės kriterijų. Norma savo ruožtu yra tiek idealo, tiek tikslo priemonė, kuri jungia tiek būtinybę, tiek siekius (6, 57). Vadinas, vienišą vertybės struktūrą skirtinguose lygiuose jungia normą ir idealą, bet kokio intereso objektus, prioritetus ir įvertinimus, ji yra „materiali“ ir kartu „ideali“ kategorija. Tai reiškia, kad vertybė yra hierarchinė struktūra. Bet koks jos lygis gali įgauti ypatingą reikšmę ir tapti nepriklausoma vertybe. Vertybe, pagrindžiančia poelgį, tampa, pavyzdžiui, būtinai normos, taisyklių (pavyzdžiui, Šventojo rašto) paisymas, pareigos vykdymas, žodžio tesėjimas.

Kiekvienas vertybės lygmuo yra tiek tikslas, tiek priemonė kitas priemones-tikslus saugoti arba valdyti. Todėl vertybę, kaip besiorganizuojančio proceso pradą ir pagrindą, reikia suvokti kaip priemonę ir kartu kaip tikslą. Istorinė patirtis rodo, kad suvokiant sąvokas tik kaip priemones arba tik kaip tikslus, galima pasiekti vien destruktivų rezultatą, dėl kurio žmonės tik atitolsta nuo pirminių tikslų.

Juk dabartinė ekologinė krizė – tai savybės visada siekti naudos kaip tikslo, o ne kaip priemonės pasekmė. Mineralinės trąšos virto teršiančiais gruntinius vandenį nitratais, gamybos plėtra neigiamai veikia atmosferą ir sąlygoja planetos perkaitimą. Įdomu, kad net Dievo idėja, suvokiama kaip priemonė (tarkime, auklėjimo), negali būti tikra vertybė. Windelbandas savo „Preliudijoje“ taip aiškina šią nuostatą: „...tas, kas siekia tikslo, privalo no-

rėti ir priemonės“, „tas, kas siekia priemonės, privalo norėti ir tikslo, kurį pasiekti, kaip jam žinoma, padeda priemonė“, „...kadangi konfliktuiesant pirmenybė turi būti teikiama vertingesniam tikslui, tai pagal šią aksiomą tikslas niekada negali pateisinti priemonės“, „...būtinoji priemonė aukščiausiam tikslui pasiekti turi būti visada norima, reikalinga, jai turi būti pritariama“ (4, 17–18).

Todėl aišku, kad bet koks tikslas gali būti pasiektas tik tam tikromis priemonėmis: priemonės harmoningai įjungiamos į tikslų iškelimo kontekstą, jos aktualizuojasi vertybės forma, kuri orientuoja subjektus konstruktyviai socialiai veikti.

Taigi savitvarkos procesai turi komponentų, kurie yra tiek vidinis socialinės sistemos pagrindas, tiek jos pradžia („ląstelė“, augimo taškas), tiek subjektyvi visų jos pokyčių nešiotė (žmogaus egzistavimas, teigiamosios reikšmės, įvertinimai, idėjos), tiek socialinio pertvarkymo kryptis (idėjos, tikslai, idealai).

2. Vertybės ir naujas socialinio organizavimo lygmuo

Socialinės sistemos raida reiškia sistemos kaip visumos organizavimo lygio augimą (7, 116). Turint galvoje aksiologinius šio proceso veiksmus, reikia išsiaiškinti, kas yra naujo socialinės organizacijos lygmens tezauro dalis.

Galimo visuomenės raidos kelio problema visada susijusi su priemonių ir siekių pasirinkimo problema esant ribotoms galimybėms (pvz., išteklių, žmogaus gyvenimas). Socialinio veiksmo subjektas (t. y. bet kokia žmonių bendruomenė) nori organizuoti materialų pasaulį pagal savo tikslus, bandydamas aplenkti apribojimus, kurie yra objektyvių dėsnių padarinys. Sakysim, geopolitinė gyventojų padėtis pasienyje dažnai leidžia jiems naudotis laisvosios migracijos privalumais, plėsti tarptau-

tinus kontaktus, susipažinti su kaimynų papročiais, technikos laimėjimais, individualių ir kolektyvinių veiksmų organizavimo metodais savo gyvenimo tikslams pasiekti. Todėl, greta vertybių pakitimo arba jų praradimo fakto, yra svarbus kitas faktas, būtent tai, kad auga vertybių kiekis. Antai buvusios TSRS šalys paveldėjo patriarchalines autoritarines, konservatyvias tautines, totalines bolševikines, liberalias demokratines vertybes. Visos jos daugiau ar mažiau yra nuvertintos subjekto sąmonėje. Masinė sąmonė suvokia šį procesą kaip socialinio chaoso, prasmės ir orientyrų prarasties laikotarpį. Prie naujų stambių vertybinių blokų, kilusių iš dabartinės Europos kultūros, galima priskirti laisvės, teisės, sėkmės siekimo, efektyvumo ir praktiškumo, materialinio komforto, mokslo ir technologijos, aktyvaus žmogaus darbo vertybes. Jomis grindžiamas gyvenimo erdvės racionalus sutvarkymas.

Visuomenės dinamikos procesas šiuo atveju yra naujų gyvenimo normų slinktis gyvenimo principų, tikslų, motyvų link. Chronologiškai ankstesnės vertybės savo atsiradimo ir išsąmoninimo momentu, palyginus su vėlesnėmis vertybėmis, tampa priemonėmis, tiek žmogaus, tiek visuomenės egzistavimo ir raidos pagrindu. Šiuo atveju jos nuvertinamos. Bet, kita vertus, jos todėl ir yra vertybės, kad pačios veikia ir jomis galima naudotis. Toks ankstesnių ir vėlesnių vertybių susijungimas suteikia socialinei sistemai patvarumo, nes hierarchiškumas sąlygoja kooperatinius procesus ir ekonomišką medžiagų, energijos ir informacijos apykaitą (7, 118).

Kitaip tariant, vertybių hierarchijoje ankstesni sluoksniai sąlygoja vėlesnius. Būtent grindimo santykiai, anot N. Hartmano, sudaro vertybių hierarchijos pagrindą: „...gerovės vertybės pagrįstos gyvenimo vertybėmis, taigi aukštesnės – žemesnėmis“ (8, 479). Maksimalaus

patvarumo principas reikalauja tokio susivienijimo pakartojimo aukštesniame lygmenyje – sąveikaujant vertybėms. Įvairių sistemų daugkartinis susivienijimas neišvengiamai suteikia struktūrai hierarchinį pobūdį. Ypatingą patvarumą hierarchiškumas įgyja atsirandant tiesioginiams ir grįžtamiesiems ryšiams tarp elementų. Kalbėdamas apie gerovės vertybes, t. y. apie tai, kas žmogui naudinga ir yra priemonė, Hartmanas akcentuoja tokių vertybių nepriklausomumą nuo nuomonių, jausmų ir žmogaus žinių apie tokių vertybių buvimą. Filosofas pateikia pavyzdį apie akmens anglies koldą, kuris jau buvo naudingas žmonėms dar prieš jiems tai suvokiant ir naudojant. Jo nauda buvo įvertinta vėliau. Vadinas, sako Hartmanas, tiesioginis ryšys, grindžiantis vėlesnes vertybes ankstesnėmis, yra sąlygojantis. Grįžtamieji santykiai galioja tik dorovės vertybių srityje, nes jų nešiotė yra tik žmogus: „tik žmonės naudojami laisve, ir laisvė realizuojama jų veiksmuose, poelgiuose ir t. t.“ (8, 480, 486).

Iš tikrųjų kiekviena nauja vertybė turi tiesioginius ir grįžtamuosius ryšius su ankstesne vertybe. Per tiesioginius ryšius ankstesnioji vertybė veikia naujai atsiradusiąją vertybę (tai yra iš anksto apibrėžtos vėlesnės vertybės atsiradimo sąlygos), per grįžtamuosius ryšius vėlesnioji vertybė veikia ankstesniąją, pradinę. Šio fakto suvokimas verčia žmones, kurie moka vertinti geras priemones, gerinti ankstesniųjų vertybių turinį, paverčiant jas dar ir tikslu, o vėlesniąsias – priemonėmis. Kaip matome, vyksta dvipusis procesas – nuvertinimas kaip elgsena (pvz, neūkiškos vyriausybės), pasireiškianti vertybių eksploatacija ir išeikvojimu, ir įvertinimas kaip elgsena, nukreipta gerinti vertybės savybes (suvokiant išsekimą, atnaujinimo būtinybę, egzistavimą optimaliu mastu).

Taigi laiko plotmėje naujų socialinių struktūrų atsiradimo galutinį rezultatą sąlygoja iš

pradžią ankstesniųjų vertybių „nuvertinimas“, paskui „numenkinimas“ vyksta vis lėčiau, o dar vėliau – „vertinimo atsistatymo“ procesas. Egzistavimas svyravimo režimu leidžia sudėtingai socialinei organizacijai išlikti vientisai, kartkartėmis įveikiant irimo tendenciją, kylant į stabilizacijos plokštumą (11, 142). Visuomenės judėjimo nuo pusiausvyros prie jos praradimo ir atgal, periodiškos irimo, dalinio grįžimo prie seno, prie kultūrinių ir istorinių tradicijų kaitos idėjos glūdi N. Kondratjevo ciklą, L. Gumiliovo etnogenetinių ritmų sąvokose, A. Bogdanovo veikaluose apie visuomenės judėjimą.

Socialinės santvarkos atnaujinimo sąlygomis ypač greitai nuvertinamos ekonominio ir politinio spektro vertybės, o ne kultūrinės ir tautinės. Pastarosiose yra tokių parametrų, kaip darbo idealai, profesionalumas, dvasiškumas, kurie giliai glūdi žmogaus kaip socialinės būtybės sąmonėje. Ši sąmonė gali sėkmingai adaptuotis, priešingai nuo tų asmenų, kurie pateko į vertybių vakuumą visuomenės modernizavimo atveju. Kultūriniai ypatumai ir skirtumai mažiau keičiasi, o tai reiškia, kad juos sunkiau suskaldyti arba reversuoti. Šiuolaikiniai įvykiai rodo, kad komunistai gali tapti demokratais, turtinjieji tapti vargšais, o vargšai – turtingaisiais, bet rusai, kad ir kaip norėtų, negali pavirsti estais, o azerbaidžaniečiai – armėnais.

Tačiau socialinės proceso reikšmės suvokimas (vertybės kokybės gerinimas) ateina pavėluotai, o dažnai veikiant nenumatytoms pasekmėms – sunkiems išbandymams, kurių buvo tiek daug XX amžiuje: terorizmas ir smurtas, dideli ir maži karai, ekologinės ir humanitarinės katastrofos. Pasiekus stabilią būklę gali įsigalėti aklo ir šiurkštaus pasirinkimo, negailestingos konkurencijos ir stipriausiųjų išgyvenimo orientacija. Tokie rezultatai skatina rasti naujus pavojus, „kurie nesisapnavo pačiam ekstravagantiškiausiam ir paikiausiam protui“ (7, 119).

Taigi socialinės savitvarkos procesas glaudžiai susijęs ne tik su visuomenės atnaujinimo problema, bet ir su jos stabilumo, sausaugos problema. Todėl, norėdami atgauti pusiausvyrą, žmonės atsisako pasenusių vertybių ir sukuria naujas, atitinkančias naujas aplinkybes. Kiekvienas žmogus, kiekviena karta sukuria savo vertybių hierarchiją. Tai spontaniškas, bet kartu ir sąmoningas vertybinių prioritetų kaitos procesas. Šiuo atveju sąmoningas komponentas reiškia, kad būtina lanksti orientacija, atsižvelgianti į ekonomines, geopolitines, tautines kultūrinės, dvasines realijas. Taip sudarant visuomenės mikrolygmenyje hierarchiją, apimančią sąžiningumo, profesionalumo idealus, galima užtikrinti veiklos aktyvumo augimą, politikų darbą savo tautos labui. Juk pareiga, gėris ir teisingumas gali būti realizuojami tik sąžiningumo pagrindu. Puoselėjant asmenybės, šeimos, kolektyviškumo vertybes, galima suburti žmones, formuoti pilietinę visuomenę. Kadaisė socialiniam klestėjimui pasiekti Japonija panaudojo savitai redukuotas kolektyvizmo tradicijas, tobulinimosi, švietimo, šeimos santykių, darbštumo vertybes.

3. Socialinių pertvarkymų pasirinkimo vertybės ir kryptys

Socialinės savitvarkos mechanizmas yra kryptingas. Sprendimų priėmimo vektorius, socialinės struktūros pasirinkimas priklauso nuo kai kurių visuotinai reikšmingų poreikių, interesų, idėjų, tikslų realizacijos, kuri vertybiškai determinuota. Tai reiškia, kad tikslo formavimas, priemonių pasirinkimas, normos sukūrimas ir žmogaus veiklos rezultatų korekcija veikiama ir stimuliuojama vertybių. Svarbu, kad tikslai, priemonės ir rezultatai neprimetami subjektui iš išorės. Jie yra jo socialinio aktyvumo struktūriniai elementai.

Tikslo ir vertybės sąvokas galima nagrinėti dviem aspektais. Pirmia, tikslas suvokiamas kaip proceso arba struktūros kryptingumo objektas. Šiuo atveju tikslas reiškia užprogramuotą galimą sistemos ateitį. Antra, tikslas fiksuoja „reikalingą ateitį“, sistemos siekimą reikalingo, tikslingo rezultato. „Reikalingumas“, „naudingumas“ numato sistemos veikimą atsižvelgiant į teigiamą efektą. Antras tikslo aspektas apibūdina jo vertybinį turinį. Siekti užbrėžto tikslo gali tik subjektas, suvokiantis jį kaip vertybę. Žmogus paverčia savo tikslais tik tai, kas vertinga, reikšminga. Realiai veikiant, socialinių santykių subjektams subjektyvus tikslų ir priemonių pasirinkimo kriterijus paprastai yra ateities vizija, t. y. aiškus supratimas to, kokių pasekmių tam tikras elgesys gali turėti ateityje.

Tad galima tvirtinti, jog pasirinkti raidos kelią skatina suvokimas, kad ateitis jau slypi dabartyje. Būtent geresnės, optimalios realizavimo sąlygos, raidos perspektyvos tarytum „pritraukia“ socialinės veiklos subjektą, skatina jį veikti.

Kol ateitis nesuvokiama kaip kažkas, ko siekiama, norima, tikslai nebus realizuoti. Nesusiejus tikslų su siekiamomis realizuoti vertybėmis, tie patys tikslai ir planai gali sukelti visiškai skirtingų rezultatų. Pavyzdžiui, branduolinės fizikos rezultatas gali būti atominė bomba arba naujas energijos šaltinis, molekulinė biologija gali išrasti naujų vaistų arba duoti gyvybę mirtinam virusui, sociologijos žinios gali būti panaudotos sprendžiant socialinius konfliktus arba manipuliuojant sąmone ir žmonių elgesiu. Taigi tikslai determinuoja vertybes, o vertybės savo ruožtu, kaip hierarchiškai organizuota struktūra, jungianti ir bazines gyvenimo vertybes, tam tikro tikslo siekimą, ir to tikslo realizavimo būdus, pagrindžia ir pateisina tikslus.

Idealas yra dar vienas Ariadnės siūlas, būtinas konstruktyvių žmonių veiksmų elementas. Tai yra vaizdinys, kuriame atsispindi visuomeninės raidos poreikiai, prognozuojami šalių ir tautų likimai, sukuriamas idealios ateities modelis, kuriuo remiantis bus siekiama naujos, aukštesnės raidos pakopos, panaikinsiančios krizinius reiškinius, gilius socialinius prieštaravimus. Dėl savo pozityvumo, patrauklumo ir įkvėpimo galios idealai aktyviai skatina žmones vienyti ir yra svarbus visuomeninės pažangos veiksnys. Žinome idealų, kurie išreikšti socialiniuose-utopiniuose, mokslinio socializmo ir krikščioniškojo komunizmo požiūriuose: visapusiškai ir harmoningai išsivysčiusi asmenybė, harmonija kaip visuomeninės raidos viršūnė, laisvas darbas ir teisingumas, liaudies savivalda ir senovės tautų lozungo realizavimas – laisvė, lygybė, brolybė ir t. t. Dabartiniame visuomeninės raidos etape ypatingą reikšmę turi humanistiniai idealai, nukreipti į gyvybės planetoje išsaugojimą (V. Vernadskio iškeltas noosferos idealas), nusiginklavimą, vidinių ir išorinių represijų panaikinimą, daugiapolės partnerystės sukūrimą.

Tačiau istorija perspėja apie pavojų, susijusį su gyvenimo taikymu prie idealo. Atsakomybė už žmonių poelgius šiuo atveju suverčiama idealui, ignoruojamas sąmoningumo ir valios vaidmuo subjekto veikloje. Pavyzdžiui, jeigu ekonominiu idealu laikomas galingos gynybos ir karinės pramonės sukūrimas, tai gali atsitikti taip, kad plėtosis tik sunkioji pramonė, o žemės ūkis bus pamirštas. Jeigu politinis idealas šios visuomenės piliečiams yra respublika, tai politinė pažanga bus laikoma perėjimas nuo monarchijos prie respublikos ir atvirksčiai. Aki vaizdu, kad jeigu idealai nėra determinuoti vertybių (kokiam tikslui kuriami ir realizuojami idealai), jie neužtikrina savitvarkos proceso harmoningumo. Negana to, vyriausybės valdžia in-

dividams negali būti apribota, jei individai priversti įgyvendinti visuotinus idealus, iškeltus tikslus. Tokiu atveju savivalė ir iškraipymai bus neatskiriama tokios valdžios prigimties dalis ir socialinio teisingumo vertybė, pasak F. A. von Hayeko, gali būti laikoma „miražu“ (9).

Problema ta, kad besąlygiškas idealų, idėjų ir tikslų dominavimas yra kraštutinybė, išbalansuojanti socialinius veiksmus. Galimybės užsibrėžti tikslus ir siekti idealo, nors ir gana didelės, tačiau ribotos. Naujų projektų konstravimo procesui pirmiausia turi būti nustatytos ribos, kurios apibrėžia išteklių (žmonių, žaliavų, teisinių, informacinių ir t. t.) limitus, būtinus norint įgyvendinti tikslus. Reikia nustatyti, kaip galima pasiekti norimą rezultatą, kokiais būdais įgyvendinti numatytus planus, ar teisingai parinktos priemonės, tikslai, iškeliami, subjektyvios galimybės. Reikalinga informacija apie ribas, prie kurių priartėjus bus pasiektas rezultatas, klabinantis ar netgi ardantis socialinę sistemą. Todėl Hayekas teisingai tvirtina, kad sudėtingus reiškinius įmanoma nuspėti tik „struktūriškai“. Šio „struktūrinio nuspėjimo“ ribose ir vyks būsiami pokyčiai, kurių tiksliai numatyti mes negalime dėl mūsų pasaulio nelineiškumo. Todėl tarp harmoningos visumos ir tikslo visada turi būti koreliacijos santykiai. Pavyzdžiui, pagrindinis rinkos tikslas – gėrybių kaupimas, neorientuotas į vertybes bei priemones: socialinę draudimą, valstybės švietimo, medicininio aptarnavimo paramą, tikslingą kreditavimo politiką, į mokslą orientuotos gamybos kūrimą, – dar nėra pakankamas elementas, kuriuo remiantis galima būtų kalbėti apie vientisą struktūrą.

Taigi, jungiant dvi socialinės transformacijos mechanizmo puses – idealų įvykių projektavimą bei objektyvius realius procesus (10, 87), – vertybės sėkmingai atlieka papildomas funkcijas socialinėje sistemoje.

4. Socialinės sistemos vertybės ir savisauga

Savitvarka kaip egzistavimo būdas gali pasiekti tiek saviraidos, tiek savaiminio iširimo formomis (12, 161). Juk išnyko kadaise grėsmingi chazarai, nebėra senovės majų ir actekų, pasibaigus II pasauliniam karui liko praeityje kai kurių šalių kolonijinės sistemos, iširo socialistinis lageris, toks pat likimas laukė TSRS, Čekoslovakijos, Jugoslavijos.

Akivaizdu, kad be tam tikro atskirų visuomenės posistemių dezorganizavimo laipsnio negali atsirasti gyvybiškai svarbių inovacijų. Ekonominė perprodukcijos krizė naikina daugelį silpnų arba mažiausiai tikslingai organizuotų įmonių. Mažėja darbų, susijusių su labiausiai pasenusiais gamybos būdais, išnyksta atgyvenusios įmonių organizavimo formos.

Bet aiškiai matyti, kaip stichiškai pasireiškia šis procesas. Savo progresyvią funkciją jis atlieka nenuosekliai, netobulai ir ne iki galo. Gyventojų gyvenimo lygio smukimas, pramonės ir žemės ūkio produktyvumo mažėjimas, kultūrinio paveldo naikinimas, visuomenės kriminalizavimas, darbo jėgos ir gyvybių praradimas dėl nedarbo, sėkmingų ir unikalų įmonių žlugimas – visa tai klabinantys ir destabilizuojantys veiksniai, galintys sužlugdyti socialinę sistemą.

Todėl lemiamas visuomenės savitvarkos komponentas yra ne tik jos kryptingumas, bet ir jos galimybės priešintis vidiniams ir išoriniams destruktyviems poveikiams, atitikti patvarumo principą. Nuolatinė įvykių kontrolė, ribinių reikšmių nustatymas, kurias pasiekus suyra sociumas, vienybės bei antagonizmo elementų nustatymas mažina aukas ir griūtis, kurios atsiranda bandant spręsti prieštaravimus. Destruktyvių procesų silpnėjimas priklauso nuo orientavimo į humanistines vertybes, nukreiptas į biosferos išsaugojimą,

demilitarizaciją, dialogą sprendžiant konfliktus ir kt.

Planetos mastu vienas iš socialinių išlikimo reguliatorių yra orientacija į apsiribojimo vertybes. Tai yra racionalus gamtos išteklių panaudojimas, aplinkosauga, gimstamumo reguliavimas. Arti minėto reguliatoriaus yra ir gamtos vertingumo principas, įteisinantis žmogaus ir gamtos lygybę. Dominavę klasikiniuose moksluose modeliai „įsisavinant užkariauk“, „žmogus – gamtos karalius“ nebetinka šiuolaikinei visuomenei, turinčiai globalinių ekologijos, išteklių, realizavimo rinkų, gyventojų pertekliaus problemų. Yra pavojus, kad žmogus savo jėgomis neįstengs išspręsti socialinio savo išlikimo organizavimo uždavinio.

Išvados

Stichinė visuomenės savitvarkos pusė neatskiriama nuo sąmoningos veiklos ir grindžiama aksiologiniais veiksniais – žmonių apsisprendimu, savo ateities konstravimu, veiksmų pritaikymu prie to, kas turėtų būti. Šių veiksmų priežastis, skatinamasis jėgas, šaltinius bei akstinus lemia vertybės. Pasirinkdamas tolesnį kelią, subjektas orientuojasi ne į svetimą, išorinę, bet į savo paties struktūrą sudarančius

socialinio aktyvumo elementus – tikslo formavimą, priemonių pasirinkimą, normų sukūrimą bei žmonių veiksmų rezultatų koregavimą. Šią orientaciją stimuliuoja žmogaus vertybiniai prioritetai. Todėl žmonių veiksmų plotmėje vertybinių pagrindų buvimas išvaduoja žmones nuo lemtingo priklausomumo, nulemtu išorinių aplinkybių.

Vertybės, kaip tikslo ir priemonės vienybė, yra naujo socialinės organizacijos lygio tezaurio dalis, sudedamaisiais savo hierarchijos elementais (teigiamas reikšmingumas, norma, tikslas, idealas) veikia būtinų komponentų pasirinkimą šiam lygiui. Dėl šios priežasties būtina žiūrėti į visuotinę reikšmę turinčių norų, interesų, tikslų, idealų diferencijavimą bei integravimą kaip į būdą praplėsti vertybių ir prasių erdvę, formuoti ir realizuoti naują socialinės organizacijos lygį ir sustabdyti socialinės sistemos kaip visumos iširimą.

Išanalizavus stichines bei sąmoningas visuomenės savitvarkos puses, iškyla uždavinys nustatyti socialinę erdvę vienoms ar kitokioms vertybėms, toliau tyrinėti vertybinės sąmonės dalyvavimo būdus sprendžiant laipsniško visuomenės modernizavimo, konfliktų dėl teritorijų, išteklių taikaus sureguliuojimo problemas.

LITERATŪRA

1. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. Москва, 1986.
2. Хакен Г. Синергетика. Москва, 1980.
3. Рузавин Г.И. Самоорганизация и организация в развитии общества // Вопросы философии. 1995. № 8.
4. Виндельбанд В. Прелюдии. Философские статьи и речи / Пер. со 2-го нем. издания С. Франка. СПб., 1904.
5. Самоорганизация в природе и обществе (философско-методологические очерки). СПб.: Наука, 1994.
6. Выжлецов Г. П. Aksiologia kultūras. СПб.: Изд-во С.-Петербург. ун-та, 1996.
7. Бранский В. П. Теоретические основания социальной синергетики // Вопросы философии. 2000. № 4.
8. Гартман Н. Эстетика. Москва: Изд-во ин-лы, 1958.
9. Hayek F. A. Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė T. 2: Socialinio teisingumo mirażas. Vilnius: Eugrimas, 1998.
10. Бородич А. А. Динамика финальных и инструментальных ценностей в переходном обществе // „Субъективные притязания и объективная логика в развитии общества переходного типа“. Гродно, 1998.
11. Мамонтов В. Н. ЕИС-следование. Новосибирск: ЭКОР, 1995.

12. Богданов А. А. Тектология (Всеобщая организационная наука). В 2-х кн. Кн. 1. Москва: Экономика, 1989.

13. Назаретян А. П. Агрессия, мораль и кризисы в развитии мировой культуры. Синергетика исторического процесса. Москва, 1996.

SPONTANEITY AND CONSCIOUS ACTION IN THE SELF-ORGANIZATION OF SOCIETY: AXIOLOGICAL ASPECT

Irina Komarova

Summary

The article is deals with the problem of supplementing the spontaneous synergetic and rationally purposeful self-organization of the society with axiological factors. The author maintains that to raise the society to the new level of the social organization it is neces-

sary to consider values as the unity of the end and the mean; the choice of necessary components for the new level is determined by the elements of the hierarchy of the value; stability is the main criteria that rules the process of the social self-organization.

Iteikta 2001 04 02